

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

DOI 10.33124/hsuf.2025.17.06

Йоханан Петровський-Штерн

Northwestern University

yps@northwestern.edu

ГОЛОВНА «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ» ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ – ЗНИЩИТИ БУДЬ-ЯКІ НАСЛІДКИ ПРОСВІТНИЦТВА¹

Розмову української дослідниці Голокосту Анни Медведовської із професором єврейських студій на історичному факультеті Північно-Західного університету в Чикаго Йохананом Петровським-Штерном присвячено обговоренню документального фільму німецького режисера Матті Гешоннека «Ванзейська конференція» («Die Wannseekonferenz», 2022). Використовуючи жанр документального кіно, режисер не цурається художніх елементів, аби передати ймовірний сенс того, що назавжди залишилося поза протоколами, документами чи будь-якими іншими джерелами. Йдеться про амбівалентні ситуації, психологічну напругу й справжні мотиви учасників конференції. Насамкінець режисер піддає сумніву наші просвітницькі переконання в тому, що освіта і наука здатні викоринити ксенофобію. Йоханан Петровський-Штерн намагається відтворити як відкриті й приховані сенси, що хотів передати режисер, так і віднайти та проаналізувати «автономію тексту» цього документального фільму, покликаючись на сучасні події російсько-української війни. Нацистські високоосвічені еліти, що втілювали Голокост, а також творці сучасної російської пропаганди є тими промовистими прикладами, якими Йоханан Петровський-Штерн підкріплює свою аргументацію в інтерв'ю.

¹ Вперше опубліковано в: Україна Модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 03.06.2025. <https://uamoderna.com/backward/johanan-petrovskij-shtern-golovna-cyvilizacijna-misiya-vanzejskoyi-konferencziyi-znyshhyty-bud-yaki-naslidky-prosvitnytstva/>. Інтерв'ю провела к.і.н. Анна Медведовська.

— Фільм вийшов до 80-ї річниці Ванзейської конференції (1942 року). Його жанр позначений як документальна драма. У якій пропорції, на Вашу думку, в ньому поєднані документальна і драматична складова? Наскільки точно, за Вашим відчуттям, у фільмі відтворюються події, що відбувалися в Домі Ванзейської конференції?

Питання про співвідношення документального та художнього вимірів — це питання про те, на чому, власне, базується цей фільм. Перша — найкоротша — відповідь може приголомшити: на відміну від багатьох інших історичних подій, на яких побудовані історичні фільми, у нашому випадку збереглися протоколи, до того ж — у незайманому факсимільному вигляді. Вони опубліковані, ними послуговується безліч істориків. Але є зворотний бік цього питання: з цим безпосереднім джерелом у нас велика проблема. Ванзейські протоколи було занотовано стенографістом або стенографісткою. У кадрі фільму ми бачимо жінку, що робить записи. Проте люди, які згадують Ванзейську конференцію, її реальні учасники, на різних судових процесах казали, що стенографістом був чоловік, а не жінка. І це перше питання, яке в мене виникає і на яке немає відповіді. Хто це записував? У фільмі звучить думка, що весь персонал на Ванзейській віллі — люди, перевірені такими службами, як РСХА і СС. Тобто це свої, «запротокольовані» люди. Хто ж цей загадковий стенограф?

Йдемо далі, ускладнюємо відповідь на Ваше питання. Через чотири дні після закінчення конференції готову чернетку протоколу бере Адольф Айхман, ретельно редагує розшифровані стенографічні записи та віддає їх Райнгарду Гайдріху. Гайдріх редагує протокол чотири (!) рази. Тому коли ми кажемо, що ось перед нами автентичний історичний документ, ми маємо брати до уваги, що існувало як мінімум три пари рук, які працювали над ним, скоріш за все змінюючи — згідно поставлених СС та РСХА цілей — реальну течію дискусій: стенографіст (чоловік або жінка), Айхман, який зробив з цього кінцеву версію тексту, плюс чотири редакції Гайдріха. До того ж жодної із чернеток не збереглося: вони або були знищені, або лежать заховані

в якомусь бездонному бундесархіві, і ні фаховим історикам Третього Райху, ні мені про них не відомо. А втім, не виникає сумнівів, що ці протоколи відредаговано представником найвищої інстанції, якому було добре відомо, що вони матимуть великий історичний сенс і який відправляв цей документ всім учасникам на підпис. Підсумовуємо: документ, який формувався як дескриптивний, було відредаговано так, щоб він виконував прескриптивну функцію.

Тобто редагування підсилює ту саму лінію, яку на конференції продавлює Гайдріх; воно спрямоване на перетворення документу з такого, що представляє певну інформацію, у документ, який дає вказівки. Протокол є водночас і дескриптивним, і прескриптивним. Вказавши у документі, що саме за результатами дискусії потрібно робити представникам різних владних інстанцій, у такому вигляді його розсилають на підпис учасникам конференції. Драматична історія редагування, яка нам не відома, певною мірою відбивається у драматургії фільму, за котрою глядач уважно слідкує. Ми до цього напруженого розвитку подій ще повернемося.

Своєрідне «свідцтво» самого протоколу підтримують пізніші свідчення. Наприклад, Фрідріх Вільгельм Крітцінгер, директор імперської канцелярії, у 1946 році виступав на одному з Нюрнберзьких процесів. Він дає детальні свідчення про те, що відбувалося на Ванзейській конференції. Тож у нас є усний наратив учасника, який пояснює, чим власне була ця конференція з точки зору того, що нацистська пропаганда евфемістично називала «остаточним вирішенням єврейського питання».

На процесі 1961 року в Єрусалимі викрадений з Аргентини Айхман також свідчив, що йому дали протоколи Ванзейської конференції прямо в руки і запитали: «Що ви можете про це сказати?». Він, один із головних втілювачів Ванзейських рішень, також дає свідчення про те, чим була ця конференція у контексті вбивства європейських євреїв. Відтак другий корпус документальних свідчень презентує точки зору безпосередніх учасників, які дожили до допиту, щоб розповісти про 20 лютого 1942 року.

Остання група джерел — це інформація про події, що розгорталися навколо конференції. Учасники весь час посилаються на «наші успіхи на сході», маючи на увазі остаточне вбивство євреїв Литви, Латвії, Естонії, просування цієї ж справи у Білорусі та Україні, успіх операції в Бабиному Яру — усі «досягнення» Райху, з яким делегати конференції «зі сходу» вітають присутніх. Ці події відображено в інших документах, що передували конференції: донесеннях Гімmlеру, Айхману, рапортах зондеркоманд, голів айнзатцгруп, голів адміністрацій на окупованих землях — скажімо, Еріха Коха, який очолював Райхскомісаріат «Україна». На цих рапортах ґрунтуються конференційні виступи. Хоч їх не цитують вголос, на них посилаються. Усі ці документи є частиною джерельного корпусу Ванзейської конференції та історичним ґрунтом, на основі якого відтворено контекст фільму. В певному сенсі Ванзейська конференція переводить усі ці дескриптивні документи в інший — прескриптивний — реєстр, який і є основною складовою фільму. Коли ми говоримо про документальну базу конференції, треба мати на увазі цю складність і багатошаровість джерел, що стоять за протоколами, та декілька версій протокольних чернеток, яких у нас немає.

— *Що можна сказати про історичне значення Ванзейської конференції? Чи не виглядає воно дещо перебільшеним? Чи дійсно там щось вирішувалося, чи це зібрання високопосадовців мало суто ритуальне значення, а принципово «єврейське питання» вже давно було вирішено, а рішення — майже втіленим?*

Рішення було вельми важливим, але воно було якісним, а не кількісним, хоча йшлося про *Endlösung* — остаточне вирішення єврейського питання. Немовби залишилося тільки прибрати євреїв тут і там, щоб забезпечити *Judenrein*-статус німецьких колоній, все інше буцімто зроблено. Насправді йшлося не про те, скільки і де вбито єврейського населення, як про це доповідало РСХА, а про те, як це відбувалося. Саме це якісно інноваційне рішення стало ключовим моментом конференції. Якщо можна використати школярський жаргон, я сказав би,

що конференція прийняла рішення про індустріалізацію процесу вбивства: про те, яким чином, з чією допомогою, де і за яких обставин поставити все, що досі відбувалося ситуативно, на міцні індустріальні рейки. Наприкінці фільму Айхман пояснює Крітцінгеру: так, ви правильно підрахували, скільки ми вбиваємо за годину — від 900 до 1000 осіб. Якщо так буде йти й далі, то нам знадобиться понад 400 днів безперервних розстрілів. Така практика, безсумнівно, мала б негативний вплив на солдат вермахту. Але «в нас», пояснює Айхман, є спеціальні печі, є «Циклон Б», Рудольф Гесс в Аушвіці вже відпрацював цю ефективну технологію. Запропонована індустріалізація вбивства дає результати: дві з половиною тисячі людей може бути вбито за годину, себто до 60 тисяч на добу. Це і є індустріальний процес.

Але тут виникає важливий момент, який драматизує — і у фільмі, і в реальній дійсності — те, що сторонньому спостерігачу може видатися банальним процесом прийняття рішення. Розгортання «промислових» методів убивства євреїв руйнує чимало принципів, на які спирається вирішення «єврейського питання» в Третньому Райху, починаючи з самого його початку у 1933 році. Хто з євреїв має право виїжджати з країни, а хто — ні, вирішували міністерство закордонних справ і дипломатичний корпус. Можуть євреї вивозити гроші чи ні, у якій кількості, на яких умовах, з якими виплатами арійським банкам — цим займалося міністерство фінансів. Питанням щодо прав євреїв, які народилися або ж перебували у змішаних шлюбах, опікувалося міністерство юстиції. Кого депортують і куди — прерогатива СС. Окрім расистських Нюрнберзьких законів існувало чимало інших, якими регулювалися єврейське життя і смерть у нацистській Німеччині.

Проте після Ванзейської конференції все це законодавство припиняє свою дію. Саме цей момент конференція мала зафіксувати. Це і є головний момент, на якому базується драматургія фільму. Для учасників конференції вкрай важливо зрозуміти, що і як змінюється і які інституційні та фінансові наслідки

цих змін. Звичайно, їх також цікавило, що значить перевести масове вбивство євреїв на індустріальні рейки. Треба було, по-перше, запротоколювати досвід уже існуючих мордерських практик. Тобто те, що робили з євреями, налагоджену систему знищення можна було переводити у промисловий план.

По-друге, необхідно було позначити стратегічну важливість цієї задачі. До того часу це було задачею тактики: всі євреї, як стверджувала нацистська пропаганда, більшовики і комуністи, тому їх треба було вбити, щоб вони не загрожували тиловому забезпеченню та окупаційній адміністрації. Тепер ця тактична задача стає стратегічною, оскільки для фюрера вбивство євреїв – друге за значенням завдання після створення Райху на території усієї Європи. Тому всім, хто дотичний до цієї проблеми, потрібно довести, чому йдеться про підвищення статусу «єврейського питання». Себто раніше «ми» самотужки вбивали євреїв тут і там, а тепер це стане нашим спільним урядовим завданням.

По-третє, знову повертаючись до драматургії фільму, необхідно було переконати всі задіяні міністерства – фінансів, юстиції, іноземних справ, внутрішніх справ, а також кабінет міністрів, – що тепер не вони, а виключно СС розпоряджається євреями, їхнім майном, банківськими вкладками, бізнесовими установами, документацією, їхнім життям. У цьому й полягає ключовий момент конференції і головний драматургічний акцент фільму: схилити всі ці інституції до співпраці, пояснивши їм, що після Ванзейської конференції євреї мають бути виключені з-під їхнього контролю і переведені у розпорядження зовсім інших органів. Цивільні інститути більше не займатимуться єврейськими проблемами. Гайдріх відкрито каже їм: не переймайтесь, ми вирішимо «єврейське питання» за вас.

Хтось із присутніх збитий з пантелику: чекайте, а що, тепер СС – законодавча організація? Так, відповідає Гайдріх. Ми тепер і виконавча, і законодавча організація; всі ваші попередні досягнення у сфері расового законодавства і вся ваша величезна юридична робота тепер у минулому. Це і є той момент, коли

ми бачимо реальні зіткнення інтересів різних міністерств та інституцій Райху. Узгодити їхні інтереси, привести їх до нового спільного знаменника — важлива річ, такого досі не було.

— *Отже, єврейське питання постає як фактор боротьби за владу або ж її узурпації?*

Так, СС узурпує вирішення єврейського питання. В усьому іншому йдеться радше про розподіл функцій — хто за що відповідає. З іншого боку, стає зрозуміло, що ідеологія остаточно поглинула державний апарат. Представники СС відкрито кажуть: ви, звичайно, займаєтеся державними справами, але зараз найголовніше — ми, державна ідеологія. Не професіонали-державники, а завзяті ідеологи. У ванзейському зіткненні професіоналів та ідеологів останні мають перевагу. СС наполягає: тепер ми за все відповідаємо, а ви маєте виконувати наші розпорядження. Звичайно, державники шоковані.

— *До їхнього відома це довели без можливості не погодитися?*

«Захисні загони» були парамілітарною групою, яка тепер стає головним механізмом державотворення. Їхні представники були готові до незгоди. Пам'ятаєте, в якусь хвилину Гайдріх виводить з кімнати Айхмана і декількох інших своїх партайгеноссе². Між ними відбувається розмова, головний мотив якої — «ну, оці», себто «другосортні» цивільні зі своїми нікчемними університетськими дипломами та докторськими дисертаціями. Йдеться про безумовне протистояння. Саме їх Гайдріху треба переконати. І саме їх він має на увазі, кажучи, що «ми очікуємо спротиву» від Крітцінгера, Штуккарта і Лютера.

Під час другого засідання Гайдріх звертається до держсекретаря Вільгельма Штуккарта і каже: ми хочемо послухати ваші зауваження, ми тут, щоб їх вислухати. Це — пастка. Адже державним високопосадовцям треба висловлюватись у такій ньюансованій манері, щоб продемонструвати, що вони, звичайно, розуміють важливість головної ідеї Гітлера, повністю підтримують її, але у них виникають суто технічні питання. Мовляв,

² Товаришів по партії (прим. ред. «Україна Модерна»).

як, коли, де і за які гроші реалізувати гігантський проєкт вбивства європейського єврейського населення. У цей момент мілітаристи та ідеологи перевіряють фахівців і державників на лояльність. Представники СС нагадують державникам: ви — нацисти, ви підписались під цією ідеологією, тож приймайте і не заважайте її втілювати. Ви не можете нам заперечувати, кажучи, що ваші професійні амбіції сильніші, ніж наші з вами спільні ідеологічні засади.

Власне, зіткнення Штуккарта і Гайдріха — це конфлікт двох амбіцій, протиріччя між двома інституціями. Воно набуває нетривіального характеру, бо Штуккарт є автором Нюрнберзьких законів, документів Райху неймовірної важливості. А що відбувається на Ванзейській конференції? Там Штуккарту доводять, що його закони працювали сім років (з 1935 по 1942), але тепер вони більше не потрібні. Для Штуккарта ці закони — його внесок в нацистську ідеологію, його надія на місце під сонцем Райху, його гарантоване місце в пантеоні. З цими законами він планував увійти в історію. Тому його заперечення Гайдріху та Айхману побудовано на «єзуїтських» нюансах, які можна сприймати як своєрідну впертість держурядовця. Мовляв, розроблені ним закони щодо різних типів євреїв, навернених в арійство, мають працювати, бо це — закон країни. Ми можемо прочитати його супротив і як замасковане бажання врятувати хоча б когось із євреїв — вихрестів, одружених з арійками, ветеранів Першої світової війни. Хай там як, а на конференції йому кажуть, що його закон більше не працює. Звичайно, в нього почали грати амбіції.

Драматургічна напруга фільму полягає у тому, що саме в цей момент ми дивимось Штуккарту в обличчя, слухаємо, що він каже, і намагаємось проінтерпретувати озвучені деталі: чи депортувати брата того, хто сам є продуктом змішаного шлюбу і одружений на арійці, чи депортувати брата людини зі змішаного шлюбу, в якого немає дітей... Що це? Останній гуманістичний момент у рамках расистської теорії, який дозволяє собі впливовий Штуккарт, чи банальна спроба відстояти

Нюрнберзькі закони, захистити власну професійну гідність? Ми не можемо відповісти на це питання. Воно неймовірно перевантажене смислами. Є можливість проінтерпретувати його і у той, і в інший спосіб.

— *Хотілося б поговорити про епізод, який автори неначе свідомо підкреслили, коли Гайдріх дає розпорядження щодо протоколів, про те, хто їх має підписувати, і наголошує, щоб ніхто з учасників не мав можливості потім стверджувати, що вони буцімто не знали, про що йдеться.*

Перша думка, що Ванзейська конференція мала запровадити колективну відповідальність. Безумовно, Гайдріх прагнув, щоб не лише СС, але й усі цивільні інституції несли відповідальність за втілення *Endlösung*. Його інституція запросила до Ванзее (Ванзеї) шість представників командування СС і дев'ять представників цивільних міністерств. Серед запрошених зокрема були і керівники міністерства східних територій, урядові керівники з окупованих територій, міністерство внутрішніх справ, міністерство іноземних справ, міністерство юстиції. Звичайно, йшлося про те, щоб пов'язати їх кров'ю, зробивши колективно відповідальними. Але Гайдріх мав на увазі не тільки колективну відповідальність. Не менш важливим було об'єднати навколо поставленої Райхом цілі всі державні інституції. Візьміть до уваги: щоб убити всіх європейських євреїв, потрібно припинити їхню легальну еміграцію у будь-якій формі. До Ванзейської конференції все ще існували якісь лазівки. Можна було виїхати до Швейцарії або куди-інде, відкупившись, віддавши всі свої банківські депозити, але взявши з собою певну суму в райхсмарках. Тепер цій практиці покладено край. Відтак, з точки зору міністерства іноземних справ, ніхто з євреїв більше не має пільг, які могли б уберегти від депортації, навіть видатні фахівці чи люди зі зв'язками. Подібні практики припиняються. Міністерство має визнати, що приймає таке рішення, і не шукатиме способів його оминати. Це — один, проте репрезентативний приклад. Те ж саме стосувалося всіх інших державних установ.

Візьмемо ще один приклад. «Остаточне вирішення», безумовно, пов'язане зі значними витратами на транспортування. Необхідно регулярно забезпечувати потяги та вагони. Ті потяги, які їдуть до Німеччини з оstarбайтерами, людьми з захоплених територій Радянського Союзу, мають їхати з Німеччини заповнені євреями — голландськими, французькими, австрійськими, угорськими. Все це потрібно було ретельно налагодити. Гайдріх хизується: у нас, мовляв, немає порожніх вагонів, адже ми сюди веземо працездатних робітників, а назад — до розташованих у Польщі концтаборів та фабрик смерті — пересилаємо євреїв, у Белжець, Собібор, Треблінку, Майданек і Аушвіц. Звичайно, це парафія міністерства транспорту, тож треба заручитися його підтримкою і переконатися, що його відповідні підрозділи виконують завдання щодо транспортування.

Третій приклад — міністерство фінансів. «Остаточне вирішення» — це недешеві заходи. Хто за них платитиме? Представники СС пояснюють, яким чином євреї платитимуть за своє власне вбивство. Якщо у депортованих євреїв немає грошей, нехай платять ті, у кого залишилися якісь статки, накопичення, депозити в німецьких банках. Те, з чого жирувало міністерство фінансів, тепер стає цариною СС, яка отримуватиме єрейські гроші, що підуть на організацію вбивства. Безумовно, як і в інших випадках, СС має переконатися, що міністерство фінансів дає згоду. Відтепер СС отримує виключне право використовувати ці заморожені кошти для розбудови Аушвіцу, забезпечення провізією контингенту, який охороняє Треблінку, розробки та будування печей, виплат підрозділам, що займаються транспортуванням.

Серед інших міністерств, з якими необхідно було домовлятися, — міністерство промисловості, але з ним СС вже домовилася до Ванзеї. Їм потрібен був «Циклон Б» у промислових масштабах. Міністерство промисловості мало надати дозвіл, щоб певні галузі зайнялися виробництвом цього продукту і за розкладом постачали його до «фабрик смерті». Тобто поза конференцією також відбуваються перемовини, під час яких поєднуються зусилля різних інституцій Третього Райху.

Підписи всіх учасників потрібні саме для того, щоб ніхто не смів заявити, що чогось не знав і його інституція не спроможна виділити гроші на це завдання. Перепрошую, шановний, відповів би тоді Гайдріх, ви підписалися під цим! І знову ми повертаємося до зіткнення інтересів професіоналів, які займаються різними сферами державного управління, та ідеологів, котрі прагнуть втілити ідею Гітлера про остаточне вбивство євреїв. Цей процес — наріжний камінь Ванзеї, та сама парадигмальна зміна у єврейському питанні (з нацистсько-арійської точки зору), яка вимагає безумовного унісону і повного консенсусу між двома конфліктуючими групами.

Дев'яти представникам міністерств необхідно було швидко усвідомити нову реальність. Одна річ, коли ви стверджуєте, що євреї не мають ніяких прав у Німеччині, що вони не відносяться до арійського населення, що вони позбавлені соціального захисту. Ви їх маргіналізуєте і сегрегуєте. Це цілком зрозуміло. Вони — парії. Але зараз відбувається щось зовсім інше: вам кажуть, що євреї не просто парії разом з ромами, гомосексуалами, більшовиками, слов'янами. Ванзейська конференція замінює арійську ідею ідеєю соціального дарвінізму, згідно з якою євреї знаходяться поза межами ієрархії. Вони не просто внизу ієрархії, найнижчий щабель людських істот. Вони за межами. У зародковому стані така думка присутня у «Майн кампф», але Ванзейська конференція її постулює та канонізує.

Чому власне тепер євреями займається СС, а не державні інституції? Тому що євреїв виведено за межі того, що ми називаємо «расою». Єдине, що з ними можна зробити — це знищити. Соціальний дарвінізм іде семимильними кроками, стає на індустріальні рейки і їде в напрямку дуже важливої ідеї — що євреї є «бацилами», «хворобою», вони втілюють усе те, від чого треба «вилікувати» суспільство. Оскільки на новозахоплених територіях їх доволі багато, ці території потребують «очищення». Коли учасники конференції говорять на цю тему, вони використовують свою специфічну орвелівську мову: розмовляють переважно про «спеціальну обробку». Наприклад, хтось питає, а що робити з тими євреями, які неспроможні працювати.

СС відповідає: вони отримують «спеціальну обробку», себто — газові печі. У цих печах єврейські «бацили» проходять «обробку», після якої вже не загрожуватимуть існуванню Рейху (Райху).

— Якщо однією з символічних цілей конференції було затвердити колективну відповідальність, чи не свідчить це про те, що учасники розуміли «остаточне вирішення» як колективний злочин? На певному рівні своєї свідомості вони розуміли, що це злочин. Це, звісно, входить у протиріччя з тим, як вони мали публічно себе поводити, тобто не просто не відчувати ніякої провини за участь у цій справі, але й виводити всю історію свого успіху зі «special treatment». Як говорить один із учасників: «...ось чого ми досягли за лише тільки поміркованих Нюрнберзьких законів». Проте, намагаючись розділити відповідальність, вони свідомі того, що за певних обставин вона може настати.

Всі учасники конференції повністю усвідомлюють, що вони роблять. Тому для них принципово використовувати мову, що приховує сенс подій. «Геттоїзація євреїв», «аріанізація єврейського майна», «спеціальні табори», «ліквідація гетто» — це мова соціальної інженерії, яка принципово позбавляє речі їхнього безпосереднього смислу, замінює людожерські заходи квазііндустріальною раціоналістичною соціально-позитивістською термінологією. Вони використовують цей нацистський жаргончик з подвійною метою: він водночас відповідає ідеології і приховує реальність. Себто усе в розмові — і особливо на папері — виглядає цілком пристойно.

Всі учасники конференції, у першу чергу СС, також усвідомлюють, що їм потрібне «потьомкінське село», щоб продемонструвати світу, наскільки гуманно вони вирішують єврейське питання. І представникам уряду, і продажному «Червоному Хресту» вони тим самим доводять: ми ж аріїзували єврейське майно, побудували на ці гроші Терезієнштадт. Заселяємо туди євреїв, які воювали за Німеччину у Першій світовій війні, ветеранів, поранених, нагороджених орденами і медалями. Вони «обробці» не підлягають, ми переселимо їх в Терезієнштадт,

щоб демонструвати американцям і англійцям. Мовляв, дивіться, як живуть євреї, якими ми опікуємося. Ми вивезли їх за межі Райху (вони використовують термін *Lebensgebiet*) — там вони спокійно доживають свій вік. Західні представники не зможуть нам закинути, що ми порушуємо прийняті міжнародні закони. Звичайний трансфер населення, концтабори — ми це знаємо з Першої світової. Сполучені Штати роблять це з японцями, ми робимо це з євреями. За це вони готові нести відповідальність. За лаштунками цього «потьомкінського села» для корисних ідіотів із Заходу — Белжець, Треблінка, Аушвіц, Собібор.

— *Ще до питання провини та її усвідомлення окремими присутніми на конференції високопосадовцями нас звертає епізод, у якому один із вищих офіцерів помилково інтерпретує слова Крітцінгера — сина пастора — про моральні аспекти вбивства євреїв, думаючи, що його хочуть звинуватити у вбивстві невинних людей. Чи не свідчить ця нервова реакція про те, що усвідомлення своєї провини лежить дуже близько на поверхні їхньої свідомості і в будь-який момент готове проявитися? Адже у людей, насправді впевнених у своїй правоті, не виникає потреби захищатися чи виправдовуватися.*

Ви запитали мене на початку, яке співвідношення того, що ми можемо довести документами, і що у фільмі вигадане. Ці драматичні моменти винесено за межі приміщення, де проходить конференція. Таким чином питання провини та нервових реакцій ніби винесено «за дужки» — воно присутнє в окремих розмовах Гайдріха з Шенгарттом, Ланге та Штуккартом. Або ж це питання виринає під час перерви, за чаєм чи бренді, коли Крітцінгер бере слово. Співвідношення того, що запротокольовано, до того, що перебувало поза межами протоколу, приблизно 4:1. І в цих 20% режисер фільму показує себе вдумливим драматургом, який зображує нацистів не роботоподібними, зомбованими, шаблононо-ідеологічними, а людьми з професійними інтересами, особливостями психіки, амбіціями і інституційними ревнощами. Також у фільмі присутні цікаві зіткнення персональних симпатій та антипатій, адже багато хто

з учасників пов'язаний попереднім знайомством, їхні дружини спілкуються між собою, в них є спільні інтереси. Зіткнення реалізовано через мову, яку ми з вами не використовуємо, — мову нацистської ідеології, соціального дарвінізму і расової теорії, тобто всі вони мають бути на цій «частоті». Проте це не означає, що все відбувається механічно. У фільмі багато чого не детерміновано, і саме це перетворює документальний фільм на хорошу художню картину. Адже багато розмов відбувається на межі самовиправдовування і самозвинувачення.

Візьмемо Крітцінгера, заступника голови райхсканцелярії. Його грає прекрасний німецький актор Льюїс. Це актор з іменем, сильний актор. У фільмі він каже: «Може, я дозволяю собі таке питання, тому що я син пастора, але все ж таки мене цікавить — ось подивіться, у Бабиному Яру було знищено 33 771 людину». Крітцінгер посилається на рапорт з Києва: за два дні — така-то кількість людей. І в цю секунду ми нервово чекаємо, скаже він чи не скаже, що це знищення «впритул» — жінок, дітей, літніх людей — це власне чорна діра, тотальна моральна катастрофа. Ми спостерігаємо, як змінюється його обличчя, коли він розуміє те, що розуміємо і ми: він не може вимовити вголос всього, що відчуває. Він має ховатися, мімікувати під ідеологічний шаблон. Йому кажуть: ви що, не підписувалися під законами Третього Райху, ви що — не нацист? Це каже йому хтось із солдафонів, який відповідає за «остаточне вирішення» у Латвії. Крітцінгер виправдовується: ні, ні, я не про це дбаю, я дбаю виключно про психологічне здоров'я наших солдатів. Бо участь у таких заходах може спричинити пияцтво, депресію й суїцидальні нахили. Це ж страшна і важка річ — 900 людей вбити за годину, впритул. Це може дуже погано відбитися на моральному стані наших прекрасних солдатів.

У цей момент глядач переживає подвійне відкриття. Ми раптом розуміємо, що серед присутніх на Ванзейській конференції є люди, яким огидно обговорювати порядок денний, які розуміють, куди вони потрапили, і їм не все одно, під чим їх змушують підписуватися. Їм, м'яко кажучи, незручно, що доводиться виправдовуватись. Вони шукають будь-які зачіпки,

щоб поставити під сумнів усе, що обговорюється чи відбувається. Проте їм кажуть, що кабінет міністрів, звичайно, має право на якісь там власні інтереси, але ж, колеги, шануйтеся, ви наш кабінет міністрів, ми з вами «однієї крові». Я не знаю, як це відбувалося насправді, бо ці амбівалентні почуття зображено не з протоколів. Виглядає так, немовби дехто з учасників посадовців намагається загорнути свій сумнів у безпечну арійську мову.

Цей момент також демонструє зіткнення не лише між двома групами — ідеологів та професіоналів, а й між почуттям національного державотворчого обов'язку і здоровим глуздом добре освіченої людини. Крітцінгер (реальна особа, а не з фільму) — єдиний, хто як свідок на Нюрнберзькому процесі зізнався, що був присутній на конференції і абсолютно чітко усвідомлював її злочинний характер. Але у фільмі він — професіонал, який займається цивільним населенням, він не вояка. Йому треба вирішити для себе, що робити з цивільним населенням, яке він вважав частиною німецької цивілізації, нехай і на її сегрегованому рівні, на маргінесах. Як тепер з цим впоратись? Такі напружені психологічні моменти у фільмі виникають постійно — під час перепалки за столом, розмов в окремих кімнатах за лаштунками конференційної зали (в епізодах з Лютером з міністерства закордонних справ, Крітцінгером з райхсканцелярії й Штуккартом із міністерства внутрішніх справ). Одним із найвиразніших з точки зору кінодраматургії є епізод, коли Гайдріх під час перерви повертається до своїх колег (представників СС) і каже, що все найгірше вони вже проковтнули. Саме такі моменти підкреслюють режисерську майстерність.

— *Часто творці фільмів про Голокост і нацизм стають об'єктами жорсткої критики за начебто виправдання нацизму, якщо нацисти у стрічці зображуються недостатньо жахливими створіннями. Тож перед авторами, які намагаються проблематизувати цей образ, відшукати в ньому рефлексію, стоїть дилема, як реалізувати свій творчий задум і не впасти в самоцензуру, усвідомлюючи гостроту та чутливість суспільства до цієї теми, що зберігається вже понад 80 років.*

Якщо їх зобразити відвертими мерзотниками, які цинічно обговорюють вбивство мільйонів євреїв, ви просто відштовхнули б від себе цих персонажів. Драматургія додає важливий вимір: ви асоціюєте себе з певним розвитком подій, намагаєтесь зрозуміти логіку «абсолютного зла», запитуєте себе, як би ви самі впоралися з подібною ситуацією. Тут важлива не самоцензура режисера, а контекст поза Ванзейськими протоколами. Хто присутній на конференції? Там 15 учасників, з яких десять мають університетські дипломи (МА за німецькою системою), вісім — докторські ступені у сфері юриспруденції. Власне перед нами не якісь там виконавці волі Гітлера, не просто розбишак Айхман чи покидьок Гайдріх — перед нами добре освічені люди, представники високої німецької культури, як би ми її зараз не сприймали. Ми навряд чи асоціюємо себе з ними, але розуміємо, що Крітцінгер, Штуккарт, Лютер, які представляють цивільний апарат, мають можливість сказати: «Схаменіться, зупиніться, ми вже досягли таких значних успіхів у великій справі знищення єврейської бацили — все, досить».

Штуккарт, коли його запитують, що він пропонує робити з євреями, одруженими з німкенями, відповідає: «Я пропоную взагалі нічого не робити». В аудиторії шок. Як це — нічого не робити? Не закінчити вирішення єврейського питання остаточно?

Просвітництво починається в Пруссії, меншою мірою в Англії, але здебільшого серед німецьких та французьких еліт. Просвітники створили універсум цінностей та смислів, на якому Ванзейська конференція ставить хрест. Учасники події немовби стверджують, що на цій конференції вони закінчують з Просвітництвом з його ідеєю рівності людей незалежно від їхнього етнонаціонального чи расового походження. У нас може виникнути запитання, а хто насправді може знищити ідею Просвітництва? Хіба що такі люди, як Трамп, у яких ані розуміння, ані пристойної освіти. На Ванзейській віллі перед нами — люди з пристойною освітою, і ми очікуємо, що вони в одному з нами просвітницькому дискурсі. Нам здавалося, що освіта викорінює ксенофобію, шовіністичні стереотипи,

расові забобони. Насправді все навпаки: ці раціонально мислячі люди пристойної поведінки, представники німецької еліти використовують свої знання для того, щоб утверджувати шовіністичні стереотипи та ксенофобію і прославляти ідею сильнішої раси. У цьому й полягає головна «цивілізаційна місія» Ванзейської конференції — знищити будь-які наслідки Просвітництва. Одна з важливих фраз, яка не особливо виділяється у фільмі — про те, що немає більше німецьких євреїв. Так званих німців мойсеєвого віросповідання (акультурованих німецькомовних євреїв) убито, і навіть концепту такого вже не існує. Знищено навіть думку про те, що маргіналізовані євреї можуть стати частиною німецької нації. Головну мрію Просвітництва, дотичну до єврейського питання, ліквідовано. У цьому сенсі значення конференції для катастрофічного занепаду європейського гуманізму важко переоцінити.

І ще один епізод до питання про те, чим була Ванзейська конференція. Хтось із представників цивільних міністерств цитує документи, зокрема розпорядження райхсмаршала Герінга за липень 1941 року, в якому йдеться про необхідність перейти до «остаточного вирішення єврейського питання». Чому розпорядження липнєве, а обговорюється воно сім місяців по тому? Йому відповідають: те, що «було заборонено в листопаді, дозволено у грудні». Себто те, чого вермахт та СС не могли робити до кінця 1941-го року, вони можуть робити у 1942-му. Організатори конференції мають чітке розуміння, що вони підбивають підсумки певного етапу і започатковують новий.

— *У чому ж полягала різниця між можливостями нацистів до і після грудня 1941 року?*

До початку Другої світової війни й нападу Третього Райху на СРСР стратегічне завдання Райху полягало у тому, щоб створити території для проживання — *Judenrein Lebensgebiet* — де не було б євреїв. Після введення в дію Нюрнберзьких законів 1935 року вони загалом мали змогу цього досягти. По-перше, внаслідок вимушеної еміграції, яка відбувалася після того, як з євреїв вичавили все, що можна було. По-друге, через

депортацію євреїв з Німеччини та захоплених територій — Франції, Бельгії, Голландії, Польщі — в гетто (наприклад, Варшавське), які створюються на території Східної Європи. Так формувалися «вільні від євреїв» території. Але крім *Lebensgebiet* є ще *Lebensraum* — потенційні території Третього Райху, які вермахт окупує, рухаючись на захід і на схід, захоплюючи всю Центральну, а невдовзі і Східну Європу. Після Мюнхенського пакту, анексії Австрії, захоплення Чехословаччини і розподілу Польщі адміністрація Райху зіткнулася зі складною проблемою, вирішити яку шляхом депортації чи геттоїзації було б фізично неможливо. Вони створили комфортну територію *Judenfrei*, проте надзвичайно розширили її. У фільмі демонструють мапу, на якій безліч чорних точок.

Представники СС коментують: чорні точки — це місця концентрованого проживання єврейського населення. Отже, успіхи воєнної кампанії призвели до того, що фашистська Німеччина стала володаркою територій (на Балканах, у Східній Європі, Литві, Білорусі, Україні, Польщі) з багатомільйонним єврейським населенням.

Висловлюється зауваження: чекайте, у нас був план виселення євреїв на Мадагаскар! Але ж тепер моря у розпорядженні англійців, — відповідають представники СС, — тож у нас немає ніякої можливості вивезти євреїв в Африку, бо британці потоплять увесь флот. Цей план вже нереальний. Ба більше, Сталін відмовився брати до себе євреїв, виселених з європейських територій. Це означає, що можливість переселення євреїв за межі *Lebensraum* у Сибір також уже не розглядається. Але ж Третьому Райху потрібна чиста, тобто *Judenrein*-територія. Залишається одне — тотальне вбивство.

Ванзейська конференція без еківоків постулює: німці вирішують проблеми, які виникли тільки тоді, коли вони почали рухатися зі «своїх» частини окупованої Польщі на території, які контролював Радянський Союз. Таким чином євреї західних радянських республік опинилися на території Третього Райху. Після того як певну частину євреїв — близько 800 000 — до грудня 1941 року було розстріляно по ярах, для тих, хто залишився

і кого треба було перевезти з інших частин Європи, на території Польщі починають будувати спеціальні табори. Тімоті Снайдер називає їх «фабриками смерті». Ми відрізняємо їх від концетраційних таборів, оскільки вони були облаштовані для вбивства людей упродовж лічених годин після прибуття, а не для постійного проживання та примусових робіт. Люди Гайдріха на це натякають, хизуються цим. Вони кажуть прямо: ми доставимо євреїв на схід і вирішимо їхнє питання, як на сході.

Що тут мається на увазі? Пригадаємо, що Сталін робить з цілими прошарками населення — об'єктами його соціальної інженерії. Він їх убиває. Це були так звані старі спеціалісти, які навчалися у вишах до 1917 року, або куркулі, троцькісти (будь-хто, кого Сталін означив троцькістом), лівий фронт Комінтерну (занадто лівий та космополітичний для консерватора й шовініста Сталіна). Власне будь-який прошарок населення, який заважає зміцненню і подальшій узурпації влади, відправляють до Сибіру, висилають на Соловки, у концентраційні табори ГУЛАГу або вбивають у підвалах НКВС під час великих чисток. Саме такий підхід Гайдріх, не без людоджерської логіки, називає «як на сході». Представники СС апелюють до практик, які прийняті у СРСР, тому вони женуть депортованих саме туди і облаштовують фабрики смерті саме там — на територіях, що опинилися під подвійною окупацією. Там, де радянською і нацистською владою знищено абсолютно всі цивільні інститути. Там, де унеможливлений будь-який супротив. Війна для СС є не перешкодою, а навпаки вікном нових нечуваних можливостей.

3 липня 1941 року, відразу після нападу Німеччини на СРСР, до січня 1942 року, до Ванзейської конференції, було вбито 700–800 тисяч євреїв. Це хронологічні рамки того, що ми називаємо *Holocaust by bullets* — Голокост від куль. Сценарій відпрацьований. Айнзатцгрупи беруть під контроль певне місто чи містечко, зганяють єврейське населення, морять його голодом протягом трьох–чотирьох днів чи тижня (щоб придушити будь-яку здатність до спротиву), залякують місцеве населення, щоб воно не годувало та не переховувало євреїв; потім

євреїв відвозять у ліс і розстрілюють одне за одним, як це було, наприклад, в Тикоціні (по одному з «Вальтера») чи у Бердичеві (18 000 за декілька днів з кулеметів). На Бабин Яр представники СС посилаються як на випадок з «ідеальними умовами». Звичайно, звиклі до сталінських депортацій євреї очікували, що їх будуть кудись вивозити, але сподівалися, що все буде тихо-мирно. Місцеве населення також знало, що таке депортація цілої соціальної групи. Воно до такого звикло. Практиками депортацій, убивств та чисток цілих груп населення Сталін показав, що на захоплених радянських територіях нацистам можна робити те ж саме. Це, так би мовити, нормативно, нормально, знайома та прийнята форма. Саме це і було головним відкриттям для вермахта з кінця червня по грудень 1941 року.

Отже, якщо населення ставиться до такої практики індивідуально, а євреїв під контролем Німеччини стає все більше, треба їх вбивство перевести на індустріальні рейки. Для цього й зібрали Ванзейську конференцію.

— *Питання до Вашої тези про вирок ідеям Просвітництва. А яка їм сьогодні є альтернатива, якщо освіта і знання ні від чого не убезпечують і нічого не гарантують? У чому тоді «коріння зла» і чому антинацистські слогани на кшталт «Never again» в останнє десятиріччя звучать особливо безпорадно?*

На кожному історичному етапі з'являються групи людей, які підпорядковують собі науку, культуру, публічний дискурс, роблячи його державним ідеологічним дискурсом. Вони повністю ідеологізують культурний простір, який тепер є частиною однієї монолітної ідеології. У першу чергу ідеологізації піддається мова. Ми з вами говорили у інших інтерв'ю, що немає різниці між «руським миром» і *Lebensraum*. Немає різниці між поняттям «велич російської культури» і поняттям «*Deutschland über alles*» — це один і той же дискурс. Фашизм у перекладі, як каже російське прислів'я, на «язык родных осин». Якщо ви створюєте шовіністичну державну ідеологію, ви підпорядковуєте цій ідеології весь культурний дискурс на території, яку контролюєте. Усіх, хто не вписується в цей дискурс, примушують

замовкнути, вбивають чи витісняють за межі країни. І так створюються ідеальні умови, щоб з *Never again* виникло *again*. Ми це бачимо у сьогоднішніх Росії, Північній Кореї, Ірані, і, страшно сказати, у Сполучених Штатах.

Це катастрофа просвітницької ідеї. Коли ви берете якусь ідею і робите її єдино можливою, якій підпорядковане все, від промисловості до культури, то спочатку починають палити книги, а потім — людей.

Як казав Давид Самойлов: *«Природа мысли такова, мой друг, что доведи любую до конца, и враз паленым волосом запахнет»*.

Ми не навчилися розпізнавати ці мовні категорії як поняття, за якими стоїть нацистська тоталітарна ідеологія, яка робить це саме *again* можливим. Ми з вами можемо обговорювати уроки минулих гуманістичних катастроф і тішити себе думкою, що люди, відповідальні за те, що відбулося, — невігласи й покидьки. Гітлера можна вважати невігласом, так само як і Путіна, адже вони — типове тривіальне втілення всього того, що Ханна Арендт назвала «банальним злом». Проте зверніть увагу: Геббельс мав докторський ступінь, Владислав Сурков — вельми освічена людина, Олександр Проханов — далеко не бездарний і плідний письменник. Ці люди є злом, але не банальним. Ми не навчилися його ідентифікувати й називати своїм іменем. Нам легше мати справу з формулою «банальне зло», яка насправді сьогодні не працює. Коли використовується мова з подвійними сенсами, орвелівський *double talk* на кшталт «ліквідація куркульства як класу», «особлива обробка» євреїв, «спеціальна операція» в Україні — ми не вміємо це аналізувати, щоб довести, що за такими поняттями стоїть фашистська ідеологія незалежно від мови, географічної широти і довготи. Ми є свідками того, як концептуалізована ненависть та наукове людоджерство стають частиною державної ідеології. Фільм, про який ідеться, вчить нас бачити Ванзейську конференцію у ширшому сенсі. Вона не закінчилась. Сьогоднішні учасники «Ванзейської конференції» не ховаються. Вони нахабно, з перекривленими обличчями Захарової чи Пескова, обговорюють «остаточне вирішення українського питання».